

Βασίλης Συμεωνίδης Σωτήρης Γκαρμπούνης

ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ

ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΑΥΤΟΥ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ είναι η ανάγκη μας να μιλήσουμε για τη γλωσσική πραγματικότητα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και πιο συγκεκριμένα για τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο γυμνάσιο σε άμεση συσχέτιση με την επίδραση της στη διδασκαλία της νεοελληνικής.

Αυτοί που επωμίζονται το βάρος της γλωσσικής διδασκαλίας, οι φιλόλογοι, παρμένουμε σιωπηλοί. Παλεύουμε να διεκπεραιώσουμε το έργο μας εγκλωβισμένοι ανάμεσα στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών¹ και στην καθημερινή πραγματικότητα της σχολικής αίθουσας. Τα πρώτα θεωρούν την αρχαιογλωσσία προϋπόθεση της αρχαιογνωσίας και συνυφασμένη με τη νεοελληνική γλώσσα- αντίθετα, καθημερινά διαπιστώνουμε τη ματαιότητα των παραπάνω στόχων. Ο μαθητής όχι μόνο δε βλέπει κάποια γλωσσική βελτίωση, αλλά επιπλέον καταναλώνεται στη μηχανιστική αποστήθιση γραμματικοσυντακτικών φαινομένων χωρίς κανένα αρχαιογνωστικό αντίκρισμα και ενδιαφέρον².

Αυτή είναι αντιφατική και παράδοξη αλήθεια που θα πρέπει να αποκαλυφτεί. Πολύ περισσότερο, επειδή στο χώρο της επιστημονικής κοινότητας υπάρχει πλήρης συμφωνία ότι με επιστημονικά, γλωσσολογικά κριτήρια δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ των δύο γλωσσών μια αιτιώδης σχέση σύμφωνα με την οποία η κατάκτηση μιας γλώσσας να προϋποθέτει τη γνώση μιας προηγούμενης φάσης της³. Κανείς γλωσσολόγος δεν έχει ποτέ υποστηρίξει μια τέτοια θέση.

Ας πάρουμε, όμως, σύντομα το νήμα από την αρχή. Μετά από ένα δεκαπενταετές περίπου διάλειμμα, η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας επανήλθε στο γυμνάσιο την περίοδο 1992-93⁴. Από τότε οι μαθητές του γυμνασίου διδάσκονται το συγκεκριμένο μάθημα δυο ώρες την εβδομάδα σε κάθε τάξη και παράλληλα μειώνονται οι ώρες διδασκαλίας της αρχαίας γραμματείας από μετάφραση. Από το 2005-06 οι ώρες γίνονται τρεις.⁵ Η βασική επιχειρηματολογία από

Ο Βασίλης Συμεωνίδης είναι φιλόλογος στη Β/θμια Εκπαίδευση.

Ο Σωτήρης Γκαρμπούνης είναι φιλόλογος στη Β/θμια Εκπαίδευση.

την πλευρά των υποστηρικτών αυτής της διδασκαλίας είναι η ίδια πρόφαση που διατυπώθηκε ήδη από τη δεκαετία του '80. Διατείνονταν πως με τον τρόπο αυτό μπορεί να καταπολεμηθεί η γλωσσική ασθένεια που διέγνωσαν στις νεότερες γενιές και την ονόμασαν «λεξιπενία»⁶. Μ' άλλα λόγια η διδασκαλία της αρχαίας αττικής διαλέκτου θα βοηθούσε τα παιδιά να αποκτήσουν γλωσσική (εννοώντας λεξιλογική) επάρκεια στη μητρική τους γλώσσα, τη νέα ελληνική, με βάση την αντίληψη ότι η γλώσσα είναι μία και ενιαία... Όμως, όπως επισημάνθηκε, δεν υπάρχει καμία σοβαρή ερευνητική αποτίμηση της διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών στο Γυμνάσιο μέχρι σήμερα⁷. Το υπουργείο φαίνεται να αποφεύγει κάτι τέτοιο.

Το χρονικό σημείο όπου σύμφωνα με όσα ορίζονται οφείλουμε να ελέγξουμε συνολικά και τις γνώσεις των μαθητών στην αρχαία ελληνική γλώσσα είναι η Α' τάξη του λυκείου⁸. Και πράγματι είναι η κατάλληλη στιγμή να διαπιστώσει κανείς τι αποκόμισαν οι μαθητές στο γυμνάσιο μετά από διακόσιες πενήντα (250) και πλέον ώρες διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Με τα λεγόμενα διαγνωστικά τεστ στην αρχή της χρονιάς προσπαθούμε να διαπιστώσουμε τις γραμματικοσυντακτικές τους γνώσεις καθώς και την εξοικείωση τους με το αρχαίο κείμενο. Ωστόσο, ποτέ κανείς αρμόδιος φορέας ως τώρα δεν ενδιαφέρθηκε να σταθμίσει και να αξιολογήσει έστω ένα δείγμα αυτών των τεστ για να μπορεί να βγει ένα κατατοπιστικό και στοιχειοθετημένο συμπέρασμα για τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο γυμνάσιο. Αντίθετα, ως λύση στο εμπειρικά ολοφάνερο αδιέξοδο ήταν η αύξηση των ωρών διδασκαλίας στο γυμνάσιο - όπως είδαμε - από δύο σε τρεις και στην Α' λυκείου από τέσσερις σε έξι! Οι ιδιωτικές συζητήσεις μεταξύ συναδέλφων έχουν έναν κοινό παρανομαστή: τη συμφωνία ότι δεν είναι καθόλου αποδοτική η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής στο γυμνάσιο. Πολλοί όμως αποδίδουν την αποτυχία στη μέθοδο διδασκαλίας και στα βιβλία και θεωρούν τη διδασκαλία τους αναγκαία για την κατάκτηση της νέας ελληνικής από τα παιδιά.

Η αντιφατική αυτή στάση της πλειονότητας των διδασκόντων αποκαλύφθηκε και δημόσια στη γνωστή έρευνα Κελπανίδη⁹, όπου οι περισσότεροι φιλόλογοι από τη μια μεριά συμφωνούν ότι *περισσότερες ώρες Νέων Ελληνικών θα βοηθούσαν περισσότερο στη βελτίωση της ικανότητας να χειρίζονται οι μαθητές τη Νέα Ελληνική* αλλά από την άλλη απαντούν ότι *τα Αρχαία θα βοηθήσουν τους μαθητές στην κατανόηση και στο χειρισμό της Νέας Ελληνικής*. Προφανώς αυτή η αντιφατική στάση παράγει και την αμήχανη σιωπή μας.

Τι πραγματικά, λοιπόν, συμβαίνει στο γυμνάσιο; Εκεί η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής επενδύει στο ιδεολόγημα περί ενιαίας γλώσσας και ίσως η εμπέδωση αυτού του ιδεολογήματος να είναι ο ουσιαστικός στόχος που κρύβεται πίσω από την αρχαιογλωσσία. Η καλλιέργεια αυτής της αντίληψης γίνεται πρώτα από όλα με την έμφαση στις ομοιότητες της αρχαίας με τη νέα ελληνική¹⁰ και κυρίως με τη μέθοδο της αποσιώπησης των θεμελιωδών διαφορών που έχει η αρχαία ελληνική σε σύγκριση με τη νέα ελληνική γλώσσα. Σε περίπτωση που πραγματικός

στόχος ήταν η αρχαιογλωσσία, προφανώς, θα έπρεπε να επισημαίνονται και να εξηγούνται οι διαφορές, κάτι τέτοιο όμως θα υπονόμει το ιδεολόγημα της ενιαίας γλώσσας. Έτσι εξηγούνται μια σειρά αποσιωπήσεις:

1. Αποσιώπηση της τεράστιας διαφοράς στη φωνητική εκφορά των δύο γλωσσών". Το άκουσμα μέσα στη σχολική αίθουσα ενός ομηρικού αποσπάσματος της Ιλιάδας καθώς και ενός μικρού κειμένου από τον Υπέρ Κτησιφώντος του Δημοσθένη σε ερασμιακή προφορά, προκάλεσε την έκπληξη των μαθητών καθώς δεν κατάλαβαν ότι πρόκειται για ελληνικά. Ειπώθηκε χαρακτηριστικά: «μα, οι αρχαίοι δε μιλούσαν ελληνικά;».

2. Αποσιώπηση της σχέσης μεταξύ γραφής και γλώσσας. Αν και γίνεται αναφορά στο βιβλίο της Α' γυμνασίου για την κεφαλαιογράμματα γραφή των αρχαίων, ωστόσο πουθενά δεν αναφέρεται ότι όταν διδάσκουμε τα αρχαία ελληνικά με την πολυτονική μικρογράμματα γραφή χρησιμοποιούμε ένα σύστημα γραφής πολύ μεταγενέστερο και άγνωστο στην κλασική περίοδο όπου ανήκουν τα κείμενα που διδάσκουμε. Η αποσιώπηση αυτή δίνει την εντύπωση στους μαθητές πως αρχαία και νέα ελληνική ταυτίζονται, καθώς γράφονται με τον ίδιο τρόπο.

3. Αποσιώπηση της σημασιολογικής διαφοράς των λέξεων. Οι λέξεις μοιάζουν, αλλά δεν έχουν την ίδια σημασία. Αλλιώς, σε τέτοια περίπτωση, θα γινόταν ευκολότερα κατανοητό κάθε αρχαίο κείμενο. Έτσι άλλωστε εξηγούνται σε κάθε ενότητα των βιβλίων του γυμνασίου και οι ερμηνευτικές διευκρινίσεις ακόμη και για λέξεις που μοιάζουν αυτονόητες για τα παιδιά: ο χώρος= ο τόπος, λείπω= εγκαταλείπω, διδάσκω= εξηγώ, αυτός-ή-ό= ο ίδιος κλπ¹².

4. Αποσιώπηση διαφορών στη συντακτική δομή. Καμία αναφορά δεν γίνεται σε θεμελιώδεις συντακτικές διαφοροποιήσεις στη δομή των δύο γλωσσών που καθιστούν σχεδόν αδύνατη από τους μαθητές την κατανόηση των αρχαίων κειμένων. Πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι η σύνταξη του απαρεμφάτου και της μετοχής.

Με λίγα λόγια, αποσιωπούνται όσα κατά καιρούς έχουν επισημανθεί για τις διαφορές που επέφερε η εξέλιξη της γλώσσας και για την αναλυτικότητα της νέας ελληνικής¹³.

Ωστόσο δεν είναι μόνο οι παραπάνω αποσιωπήσεις που υποβάλλουν στους μαθητές την αντίληψη ότι πρόκειται για τη δική τους γλώσσα, σε βαθμό μάλιστα κάποιος να την θεωρούν μητρική γλώσσα τους! Μέσα από τα βιβλία, όπως για παράδειγμα της Α' γυμνασίου¹⁴, γίνεται συστηματική προσπάθεια να εμπεδωθεί αυτή η ιδεοληψία.

Τα εισαγωγικά μαθήματα έχουν φανερή πρόθεση να προκαταλάβουν τους μαθητές και με ιδεολογικούς όρους να τους πείσουν ότι η ελληνική γλώσσα είναι ενιαία, η αξία της αρχαίας ελληνικής είναι αυταπόδεικτη και επομένως η διδασκαλία της αναγκαία μια που αφορά τη γλώσσα που μιλούν. Ας δούμε με ποιους τρόπους συμβαίνει κάτι τέτοιο.

Στη σελίδα 8 του βιβλίου της Α' γυμνασίου δηλώνεται πως «*Η συγγένεια της Αρχαίας και της Νέας Ελληνικής είναι σαφής, αρκεί να δούμε πόσες λέξεις καταλήξεις, σημασίες κ.ά. της αρχαίας γλώσσας επιβιώνουν μέχρι τις μέρες μας ή πόσες φράσεις αρχαίες και αρχαιοπρεπείς λόγιες χρησιμοποιούνται σήμερα στον γραπτό ή προφορικό λόγο της Νέας Ελληνικής*». Κατόπιν ζητείται από τους μαθητές να εντοπίσουν σε πίνακα που ακολουθεί λέξεις και φράσεις αρχαίες και αρχαιοπρεπείς που υποτίθεται ότι τους είναι οικείες από τα νέα ελληνικά. Εμμονή και επιμονή στις ομοιότητες που όμως η πρακτική εμπειρία δείχνει ότι οι μαθητές δεν εντοπίζουν, ωστόσο, αφοριστική διατύπωση λειτουργεί σε πολλούς μαθητές πειθαναγκαστικά. Επιπλέον, στο τέλος της ίδιας σελίδας πληροφορούνται οι μαθητές ότι «*Στο προοίμιο της Οδύσσειας απαντούν λέξεις που χρησιμοποιούνται και στη Νέα Ελληνική με τη ίδια σημασία: Μούσα, πολύς, ιερός, άνθρωπος, πόντος, ψυχή, εταίρος, νόστος, αυτός, θεά*». Την πρώτη έκπληξη των παιδιών διαδέχεται η πλήρης απογοήτευση και ματαιώση της προσδοκίας που καλλιεργήθηκε, όταν παίρνουν να διαβάσουν το προοίμιο της Οδύσσειας από το πρωτότυπο και φυσικά δεν καταλαβαίνουν τίποτα.

Στη σελ. 9 του ίδιου βιβλίου προβάλλεται η διεθνής ακτινοβολία της ελληνικής και οι λεξιλογικές επιδράσεις της σε άλλες γλώσσες. Με φορμαλιστική λογική ετυμολογούνται με βάση την αρχαία ελληνική λέξεις που αναφέρονται σε πράγματα τα οποία σαφώς δεν υπήρχαν στην αρχαιότητα, όπως για παράδειγμα η λέξη «πέναλι». Η σύγχυση όμως μεταξύ αρχαίας και νέας ελληνικής γίνεται μεγαλύτερη για τα παιδιά, όταν το βιβλίο παρακάτω προβάλλει τα αντιδάνεια ως απόδειξη της απήχησης των ελληνικών στον κόσμο. Η σύγχυση προκαλείται κυρίως στο σημείο όπου ζητείται από τα παιδιά να βρουν λέξεις που θεωρούνται αντιδάνεια. Εκεί λοιπόν ακούγονται μεταφραστικά δάνεια όπως τηλέφωνο, φωνογράφος και άλλες λόγιες μεταφράσεις ξένων λέξεων που επινοήθηκαν, ώστε το λεξιλόγιο της νεοελληνικής να καθαριστεί από επιδράσεις ξένων γλωσσών¹⁵.

Βέβαια, ο γλωσσολογικός όρος μεταφραστικό δάνειο¹⁶ είναι άγνωστος στην ετυμολογική πρακτική της γλωσσικής διδασκαλίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και αυτό επιτρέπει τη σύγχυση καθώς με όχημα τη μορφή των λέξεων μπορούμε να πηγαινοερχόμαστε στο χρόνο συγχέοντας σημασίες και χρήσεις λέξεων, ακόμα και αν αυτές είναι -φαινομενικά- ίδιες. Έτσι, δημιουργείται η εντύπωση ότι λέξεις όπως: αγοραστής (δούλος για να αγοράζει τα αναγκαία), δέκτης (ζητιάνος), εκδρομή (έφοδος, επιδρομή), μοχθηρός (ο κακοπαθημένος, ο ταλαίπωρος), ξένος (φιλοξενούμενος), πονηρός (κοπιαστικός, επίπονος) παραμένουν αναλλοίωτες μέσα στο χρόνο και στην εξέλιξη της γλώσσας.

Αν δεχτούμε τα προηγούμενα, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η ετυμολογία στη δευτεροβάθμια είναι περισσότερο ιδεολογία και πολύ λίγο γνώση. Χρησιμοποιείται μόνο για να φωτίσει ένα δρόμο που δείχνει τη συνέχεια της γλώσσας και τη

φαινομενική αδιάρρηκτη συνέχεια της· με κάθε τρόπο αποσιωπεί οτιδήποτε δείχνει τις επιδράσεις που δέχτηκε η ελληνική από άλλες γλώσσες μέσα στο χρόνο και συνεπώς αρνείται την εξέλιξη. Έτσι, όχι μόνο δε γίνεται λόγος για τα μεταφραστικά δάνεια, αλλά ούτε πρόκειται ποτέ να ζητηθεί από τους μαθητές να ετυμολογήσουν λέξεις όπως: σπίτι, μπαμπάς, λουλούδι, κ.ά. Οι μαθητές εμπεδώνουν μια προσκυνηματική σχέση με την αρχαία ελληνική και νιώθουν άσχημα, όταν διαπιστώνουν τις διαφορές των δύο γλωσσών. Συνέπεια ιδεολογική της παραπάνω πρακτικής είναι να ενισχύεται και να υιοθετείται από τους περισσότερους μαθητές ο μύθος ότι η αρχαία ελληνική είναι γλώσσα - πρότυπο και η νεοελληνική αποτέλεσμα γλωσσικής φθοράς¹⁷.

Πιο συγκεκριμένα, στα σχολικά βιβλία της αρχαίας γλώσσας, το β' μέρος τιτλοφορείται «λεξιλογικά - ετυμολογικά». Εκεί, ουσιαστικά καλλιεργείται η αντίληψη που ταυτίζει την αρχαία με τη νέα ελληνική γλώσσα. Αυτό γίνεται με αφητηρία την άδηλη αντιεπιστημονική εξίσωση γλώσσα ίσον λέξεις και με ασκήσεις που ζητούν να συμπληρωθούν κενά με λέξεις της αρχαίας ελληνικής, ίδιες με αυτές της νέας- με ασκήσεις που ζητούν νεοελληνικά παράγωγα από ρήματα της αρχαίας ελληνικής· με χρήση αρχαίων λέξεων για τη σύνθεση νεοελληνικών, κλπ. Άλλοθι αυτής της πρακτικής είναι ο εμπλουτισμός του λεξιλογίου ή με τα λόγια του βιβλίου «σκοπό έχει να βοηθήσει στην πληρέστερη κατανόηση των λέξεων της ελληνικής γλώσσας»¹⁸. Όμως, η συγκεκριμένη πρακτική μάλλον οδηγεί σε σύγχυση-αντίθετα, ο εμπλουτισμός του λεξιλογίου θα επιτυγχάνονταν αποτελεσματικά με τη διδασκαλία αυθεντικών κειμένων της νεοελληνικής¹⁹.

Η αδιέξοδη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας ομολογείται έμμεσα από τους ίδιους τους συγγραφείς των βιβλίων. Δεν υπάρχει κατάλληλο αυθεντικό κείμενο για να διδαχτεί η αρχαία ελληνική γλώσσα σε δωδεκάχρονα παιδιά και ίσως γι' αυτό όλα τα κείμενα του βιβλίου της Α' γυμνασίου είναι διασκευασμένα. Προφανώς, το κριτήριο είναι η προσαρμογή τους σε μια άλλη πραγματικότητα ή μήπως «τα αρχαία στην καθαρεύουσα»²⁰;

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, μπορούμε εύκολα να εξηγήσουμε ως συνέπεια τους τη σύγχυση που προκαλείται στους μαθητές από την παράλληλη διδασκαλία αρχαίας και νέας ελληνικής. Η αρχαία γλώσσα δεν μαθαίνεται και η κατάκτηση της νεοελληνικής εμφανώς στρεβλώνεται. Για να θυμηθούμε το παλιό, καλό παράδειγμα: Αρχαία: «προ τριών ετών..... Νέα Ελληνικά: «πριν από τρία χρόνια...». Αποτέλεσμα για τους μαθητές: «προ τρία έτη» και «προ τρία χρόνια»²¹. Δυστυχώς τα ανάλογα παραδείγματα πληθαίνουν και αυτό που παρουσιάζεται σαν φάρμακο μιας φανταστικής αρρώστιας, δηλαδή η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας σα γιατρεία για τη «λεξιπενία» των νέων, μάλλον είναι μία από τις αιτίες της πραγματικής γλωσσικής σύγχυσης.

Για να επανέλθουμε, όμως, στη δική μας εμπειρική αφητηρία ας κάνουμε δυο τελευταίες επισημάνεις:

Η νεοελληνική γλώσσα στρεβλώνεται και από τα λεγόμενα «σχολικά βοηθήματα» και την αναγκαία καταφυγή των μαθητών να αποστηθίζουν τη μετάφραση αγνοώντας το αρχαίο κείμενο. Ακόμα χειρότερα, η νεοελληνική στρεβλώνεται με τις ευλογίες των διδασκόντων, οι οποίοι για να διαφύγουμε από τον εγκλωβισμό ανάμεσα στις μεγαλόστομες επίσημες διακηρύξεις και στην άθλια ανεπίσημη πραγματικότητα δίνουμε οι ίδιοι έτοιμες μεταφράσεις στους μαθητές ομολογώντας ουσιαστικά ότι η αρχαία ελληνική γλώσσα δε μπορεί να διδαχτεί σε μαθητές γυμνασίου, ίσως πολύ δύσκολα και σε μεγαλύτερους... Αυτές οι σχολικές μεταφράσεις συνηθέστατα είναι σε μια φτιαχτή, πολύ κακή γλώσσα, πιο φτιαχτή και από την καθαρεύουσα, επειδή ακολουθούν το γράμμα του αρχαίου κειμένου, σε μια γλώσσα που ακούγεται μόνο μέσα στις σχολικές αίθουσες.

Όμως, έχουμε και μια κρυφή καθημερινή ομολογία για τη διαφορά των δύο γλωσσών και ταυτόχρονα για τη δύναμη της γλώσσας που μιλάμε. Μετά από τις πρώτες αναγνώσεις στην τάξη και για να επιχειρήσουμε την προσέγγιση του αρχαίου κειμένου, συχνά όσοι διδάσκουμε την αρχαία ελληνική γλώσσα καλούμε τους μαθητές «να βάλουμε τις λέξεις στη σωστή σειρά»! Και σωστή σειρά για όλους μας είναι αυτή που επιτάσσει το συντακτικό της νεοελληνικής.²²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Ενδεικτικά: α) Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 1998, Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος σπουδών, Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία, Αθήνα, σελ. 4 και β) Υπεπθ, 2003, Διαθεματικό ενιαίο πλαίσιο προγραμμάτων σπουδών Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας, 21072α/Γ2, ΦΕΚ 303, τ. 2, 13/3/2003, σελ. 3810-3811 (ανακτήσιμο και στο <http://www.pi-schools.gr/programs/depss/>)

² Χαρακτηριστικές είναι οι διαπιστώσεις που περιλαμβάνονται στο Ζωή Μπέλλα, «Τα αρχαία ελληνικά κόποις κτώνται», στο ΠΕΦ, Β. Τσάφος (επιμ.) 2008, Η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 25-40

³ Χαρακτηριστική είναι η παρέμβαση του Ευθ. Φοίβου Παναγιωτίδη στην κυπριακή εφημερίδα «Πολίτης» της 22ης Νοεμβρίου 2009, προσβάσιμο και στο <http://epanagiotidis.blogspot.com/2009/11/blog-post.html>

⁴ Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η οπτική του Φάνη Κακριδή στο κείμενό του «επισημάνσεις», στο ΠΕΦ, Β. Τσάφος (επιμ.) 2008, σελ. 47-54

⁵ Υπεπθ, 2005, Ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθητών των Α', Β', Γ' τάξεων του Ημερησίου Γυμνασίου, αρ.πρ. 54530/Γ2, ΦΕΚ 771, 8/6/2005

⁶ Δημοσίευμα στην Ελευθεροτυπία 08/11/2004, http://archive.enet.gr/online/online_print?id=46537468. Άρθρο του Γ. Γιατρομανωλάκη στο Βήμα 7/11/2004,

<http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=162234&ct=114&dt=07/11/2004>

⁷ Δημοσίευμα για την αύξηση των ωρών διδασκαλίας των αρχαίων με αναφορά στις ενστάσεις του Κ. Αγγελάκου, Ελευθεροτυπία 02 - 06 - 2005, προσβάσιμο στο http://archive.enet.gr/online/online_text?dt=02/06/2005&c=112&id=79901080

⁸ Διαγνωστική αξιολόγηση των μαθητών, Π.Δ.86/2001, ΦΕΚ 73 τ. Α', Άρθρο 6

⁹ Στοιχεία για την πολυσυζητημένη έρευνα βρίσκονται στο εκπαιδευτικό δίκτυο αλφαβήτα, http://www.alfavita.gr/artra/art10_11_9_1254.php και στο περιοδικό Νέα Παιδεία, τευχ. 131

¹⁰ Υπεπθ, 2003, σελ. 3810-3811

¹¹ Ευ. Πετρούνας, «Η προφορά της αρχαίας ελληνικής στους νεότερους χρόνους», Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας και Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], σελ. 947-957

¹² Ν. Μπεζεντάκος κ.ά., Αρχαία ελληνική γλώσσα, γ' γυμνασίου, Αθήνα: ΟΕΔΒ, σελ.61 και 87

¹³ Ενδεικτικό είναι το κείμενο του Μ. Σετάτου, η αναλυτικότητα της νέας ελληνικής που δημοσιεύτηκε στο Φιλόλογο, τεύχος 74, (χειμώνας 1993), σελ. 245-254 και τεύχος 75 (άνοιξη 1994), σελ. 69-80

¹⁴ Ν. Μπεζεντάκου, κ.ά., Αρχαία ελληνική γλώσσα, Α' Γυμνασίου, Αθήνα: ΟΕΔΒ

¹⁵ Peter Mackridge, Νεοελληνική γλώσσα, Καθημερινή, Κυριακή 3 Οκτωβρίου 1999 (7 ημέρες)

¹⁶ Η λέξη η οποία δεν εισέρχεται σε μια γλώσσα με βάση τη φωνητική της μορφή αλλά μεταφράζεται σε αυτή με τη χρησιμοποίηση ήδη υπαρκτών γλωσσικών στοιχείων της γλώσσας που τη δέχεται. Διευκρίνιση από την Πύλη για την ελληνική γλώσσα στο, http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/glossology/show.html?id=307

¹⁷ Αν. Φραγκουδάκη, «Η γλωσσική φθορά και οι “μεγαλομανείς” γλώσσες», στο Γ. Χάρης (επιμ.), Δέκα μύθοι για την ελληνική γλώσσα, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 45-52

¹⁸ Ν. Μπεζεντάκου, κ.ά., Αρχαία ελληνική γλώσσα, Α' Γυμνασίου, Αθήνα: ΟΕΔΒ, σελ. 22

¹⁹ Ενδεικτικά: Σωφρόνης Χατζησαββίδης, Η ελληνική γλώσσα ανάμεσα στο μυθολογικό και τον επιστημονικό λόγο, προσβάσιμο στο http://users.auth.gr/~sofronis/dimos_articles_pg03.html.

²⁰ Φ. Κακριδής, «επισημάνσεις», στο ΠΕΦ, Β. Τσάφος (επιμ.) 2008, σελ. 51

²¹ το αναφέρει ο Φ. Κ. Βώρος στο κείμενό του «Μερικές Επισημάνσεις παιδαγωγικής υφής για το νέο βιβλίο Αρχαία Ελληνική Γλώσσα (για την Α' τάξη Γυμνασίου) Μέρος Α'», <http://www.voros.gr/epik/ar0446.html>